

УДК 316.35:39 (303)

**Галіч Т.О., Гудзенко О.З., Савчинський Р.О., Саппа Г.-М.М.
ПРОСТІР НАЦІОНАЛЬНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ В УКРАЇНІ:
ТРАЄКТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ
(МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ)**

В статті запропоновано теоретико-методологічну схему аналізу національних ідентичностей в умовах трансформації сучасного українського суспільства. Проект дослідження розкриває багатовимірність феномену національної ідентичності, визначає концептуальні схеми типології індивідів у просторі ідентитетів та аналізу факторів, що впливають на формування та відтворення національних ідентичностей. Визначено методологічні моделі вивчення інтерсуб'єктивних значень національно-етнічного виміру та пов'язаних з ними соціальних практик.

Ключові слова: національна ідентичність, ідентитет, інтерсуб'єктивні значення, ідентифікація.

В статье предлагается теоретико-методологическая схема анализа национальных идентичностей в условиях трансформации современного украинского общества. Проект исследования раскрывает многомерность феномена национальной идентичности, определяет концептуальные схемы типологии индивидов в пространстве идентитетов и анализа факторов, влияющих на воссоздание национальных идентичностей. Определены методологические модели изучения интерсубъективных значений национально-этнического измерения и связанных с ними социальных практик.

Ключевые слова: национальная идентичность, идентитет, интерсубъективные значения, идентификация.

Article deals with methodology-theoretical scheme of analysis of national identities in conditions of transformation of Ukrainian society. Research project describes multidimensional nature of national identity phenomenon, defines conceptual schemes of individuals' typology in identities space and analysis of factors which have an effect on national identities reconstruction. Methodological models of study of intersubjective meanings of national-ethnics space are determined, and so do the social practices connected with them.

Keywords: national identity, identity, intersubjective meaning, authentication.

Проблеми ідентифікації життєво важливі як для кожної людини, так і для будь-якого соціуму. Усвідомлюючи себе особистістю, молода людина, як правило,

замислюється над своїм місцем з-поміж інших людей і груп. Точно так само суспільство чи його окремих сегмент рано чи пізно задаються питанням про свої смисложиттєві орієнтири й національний ідеал. Концепт ідентичності репрезентує й сучасний соціологічний дискурс. На думку Н. Костенко [1, с. 52], соціологічна рефлексія щодо ідентичності вже виявила себе достатньою мірою – як у вигляді окремих ракурсів і фрагментів дискурсу авторитетів, так і в межах автономних напрямів і шкіл, що присвятили новій проблематиці ідентичності спеціальні дослідження. Пік обговорення цієї проблематики припав на середину минулого десятиліття. Проте обговорення далеке від завершення, особливо в тих випадках, коли спроби концептуалізацій узгоджуються з практичним пізнанням суспільств, що трансформуються, які надають вражаючий матеріал до питання про статус соціальних і культурних груп.

Кожна історична епоха вибудовує свою ієрархію ідентичностей. Первісна людина насамперед відчувала свою спорідненість із родом, у другу чергу – з племенем. Перехід до епохи державного існування зробив одним із смисложиттєвих орієнтирів ставлення людини до влади, її лояльність чи нелояльність до сюзерена та державних інститутів. У XVIII ст. на фоні кризи старих ціннісних пріоритетів з'являється уявлення про нації як мовно-культурні й територіальні спільноти, а отже, і про національну належність. XIX століття пов'язане з усвідомленням ролі класів і суспільних страт, що вивело проблему ідентифікацій у соціальну площину. Справжнім проривом в оволодінні «секретами» орієнтаційної сфери стало XX століття, яке ознаменувалося формуванням глобального інформаційного, а відтак й ідентифікаційного простору. Оскільки натиск глобалізації сприймається повсюди неоднозначно, ідентифікаційні уподобання виразно урізноманітнюються: поряд із зростанням питомої ваги універсалістських цінностей зростає роль локальних ідентитетів, в яких людина інстинктивно шукає захисту від уніфікації й стандартизації свого життєвого середовища.

На думку Е. Сміта «... національна ідентичність становить головну форму колективної ідентифікації... стає домінантним критерієм культури та ідентичності, єдиним принципом урядування і центральним фокусом соціально-економічної активності» [2]. Проте, плюралістична природа постсучасності, яка проявляється не тільки на рівні визначення біографічної траєкторії індивіда, а й в актуалізації питання про роль національних спільностей у конструюванні індивідуальних та групових ідентичностей, визначає множинність теоретичних пошуків та визначень категорії «ідентичність». Зокрема, у фокусі суспільних зацікавлень опинилися проблеми

регіоналізму і центр-периферійних відносин, а разом з ними і проблеми співвідношення національних, регіональних, локальних ідентичностей. Зростання «проникності» національних кордонів під могутнім тиском глобалізаційних процесів зробило регіон активним суб'єктом міжнародної політики і – не меншою мірою – ядром складних процесів переформатування територій і нового спрямування потоків. Територіальні тенденції набирають ваги у суспільному розвитку, а це означає, що сформовані на цій основі ідентичності справлятимуть на нього дедалі зростаючий вплив. Це призводить до полеміки «глобалізація-локалізація» на рівні дискурсивних практик визначення соціальної ідентичності держави – «етнічної» чи «громадянської» нації. На думку соціолога Ручки А.О. ця проблемна ситуація є дуже важливою для сучасної України в аспекті формування громадянського суспільства. [3, с. 37]

Соціокультурний простір України характеризується множинністю та амбівалентністю ідентифікаційних практик у національно-етнічному вимірі, які на індивідуальному рівні нерідко витворюють неоднорідні (гетерогенні) комплекси національних ідентитетів. Окрім цього існують регіональні відмінності у національно-етнічній ідентифікації. Специфічність української ситуації зумовлюється «дифузним» станом ідентифікації значної частини соціуму, її готовністю ототожнити себе то з одним, то з іншим ціннісно-символічним ядром. В етнічній сфері й на рівні регіонів виразно виявляються явища «негативної ідентичності» (самовизначення через заперечення цінностей Іншого). Територіальні ідентифікації більш-менш чітко окреслені на Заході й Південному Сході, але Центр у ціннісних орієнтаціях й електоральних симпатіях тяжіє до амбівалентності. Кожна хвиля розчарувань тягне за собою ціннісну переорієнтацію. Неоднорідність національно-етнічних ідентичностей часто використовується у політичній боротьбі, яка задає декларативний дискурс “розколу України”.

Теоретичне осмислення проблеми породжує запитання як загальнонаукового так і технологічного характеру. На науково-теоретичному рівні артикулюються запитання щодо змісту та смислового наповнення ідентифікаційних практик громадян України та їхній зв'язок з соціальною системою. На технологічному рівні дискутуються загроза дезінтеграції суспільства, відсутність єдиних національних параметрів державотворення та стратегії (проекту) розвитку країни.

На емпіричному рівні частково зафіксовані окремі компоненти стану та динаміки соціальної ідентифікації населення України. Проте не проводився комплексний аналіз процесів національної ідентифікації, в аспекті її інтерсуб'єктивних значень. На нашу

думку, саме комплексне дослідження, яке передбачає вивчення як об'єктивних передумов національної ідентичності так і суб'єктивного значення, дасть можливість розкрити зазначені проблемні поля на рівні теоретичної рефлексії та технологічного (управлінського) вирішення.

Вивчення проблематики національної ідентичності актуалізується в працях відомих іноземних соціологів Е. Гідденса, І. Валлерстайна, І. Нойман, Е. Сміта, Ю. Хабермаса, М. Билліг, Дж.Томлінсона, У. Ханнерза, С. Хантінгтона та ін..

В українському соціологічному дискурсі проблема національних, етнічних, регіональних ідентичностей розкрита передусім працями Л. Ази, І. Вільчинської, В. Євтуха, О. Злобіної, В. Іщука, А. Колодія, Н. Костенко, І. Кононова, В. Кулика, В. Лісового, Т. Рудницької, Ю. Саєнка, Л. Скокової, А. Ручки, М. Шульги, Н. Черниш та ін..

Актуальність теми дослідження дозволяє перейти до опису його основних **методологічних положень** та сформулювати основну мету даної роботи: виявити структуру національних ідентичностей населення України та розкрити процеси їхнього формування і відтворення. Визначивши ціль, можливим стає окреслення основних **завдань**:

1. виділити типові кластери (групи) у просторі національних ідентичностей;
2. визначити профілі ідентитетів виявлених кластерів;
3. аналіз територіальної локалізації виділених груп;
4. дослідити основні фактори, що впливають на формування та відтворення національної ідентичності;
5. проаналізувати зв'язки між факторами, що впливають на формування та відтворення національної ідентичності та конфігурацією профілів ідентитетів виявлених кластерів;
6. визначити специфіку інтерсуб'єктивних значень ідентитетів представниками виділених кластерів (когнітивний та емоційний рівні);
7. дослідити ідентифікаційні практики представників різних кластерів (поведінковий рівень);
8. проаналізувати синхронно-асинхронних траєкторії трактування національно-етнічних символів та здійснення практик у розрізі виділених кластерів;
9. опрацювання концепції національної стратегії України (єдиного проекту України).

Об'єкт дослідження: населення України старше 16 років.

Предмет дослідження: вивчення стану та динаміки національних ідентичностей.

Теоретико-методологічні засади дослідження: дослідження факторів, структурних характеристик систем ідентифікацій населення України та інтерсуб'єктивних значень (сенсу) які у них вкладаються буде здійснене в ракурсі структурно-конструктивістського підходу.

Інтерпретація основних понять:

Етнічна ідентичність – усвідомлення належності до певної етнічної спільноти, включно з її емоційною і ціннісною значущістю.

Ідентитет – номінація ідентичності.

Ідентифікаційні практики – дії індивіда по визначенню себе в просторі множинних ідентичностей.

Інтерсуб'єктивні значення – це колективні уявлення людей, що визначають зміст їхньої спільної діяльності і комунікативних практик, форм колективної поведінки орієнтованої на реалізацію спільних цінностей та ідеалів.

Наднаціональна ідентичність – ідентичність, яка не прив'язана до категорій нації та території конкретної держави.

Національна безпека – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам.

Національна ідентичність – усвідомлення належності до певної національної спільноти, включно з її емоційною і ціннісною значущістю. Самовизначення особи у національному контексті. Усвідомлення власної причетності до певної нації та системи її цінностей: мови, релігії, етичних норм, культурної спадщини, тощо.

Національна пам'ять – сукупність уявлень національної спільноти про своє минуле, зафіксоване у формі знань, культурних стереотипів, символів, міфів.

Національна свідомість – сукупність теоретичних, буденних, масових, елітних, власне національних і зарубіжних ідей, настанов, прагнень, культурних набутоків, які сприяють прогресивному розвитку нації в усіх сферах її функціонування. Національна свідомість – універсум буття нації.

Національно-територіальна ідентичність – прив'язаність членів певного національного соціуму до різних його територіальних аспектів: локального (відчуття близькості до тієї місцевості, села, селища, міста, де вони народилися або зараз проживають), регіонального (відчуття близькості до певного регіону країни),

національного (відчуття близькості до країни загалом), транснаціонального (відчуття близькості до наднаціональних утворень, наприклад, Євросоюзу, ісламського світу, китайської цивілізації).

Нація – етнічна спільнота (етнос) з єдиною мовою і самосвідомістю (як особистим відчуттям «національної ідентичності» так і колективним усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших).

Територіальна ідентичність – сприйняття індивідом себе, як представника певної “уявленої спільноти”, яка ґрунтується на єдності територій проживання, а також історії та традицій, соціокультурного досвіду, ціннісних орієнтацій та способу життя, притаманних територіальній спільноті.

Складність досліджуваного феномену, та специфіка його динаміки в умовах трансформаційного суспільства буде визначати загальну концептуальну схему емпіричного дослідження. Аналіз попередніх досліджень проведених в Україні показав, що недостатньо вивченим залишається питання інтенсивності ідентифікацій з набором найрізноманітніших національних ідентитетів як на груповому так й індивідуальному рівнях. Такий методологічний підхід дозволить не лише фіксувати та аналізувати домінуючі ідентитети, але й досліджувати те, які комплекси ідентитетів формуються, які існують профілі ідентитетів тощо. Це в свою чергу дозволить провести детальну ідентифікаційну типологізацію населення України, виявити основні ідентифікаційні групи (кластери). Виділені раніше залежності ідентифікаційних практик від структурно-територіальної локалізації визначають актуальність картографування виділених кластерів на території України.

Специфіку профілів ідентитетів виділених кластерів дозволить зрозуміти аналіз системи факторів, що визначають та підтримують національну ідентичність. Обрана теоретико-методологічна база дослідження передбачає аналіз феномену національної ідентичності з позицій подвійного конструювання соціальної реальності, відповідно, важливим елементом концептуально-аналітичної схеми дослідження має стати вивчення інтерсуб’єктивних значень ідентитетів та практик представників виділених кластерів.

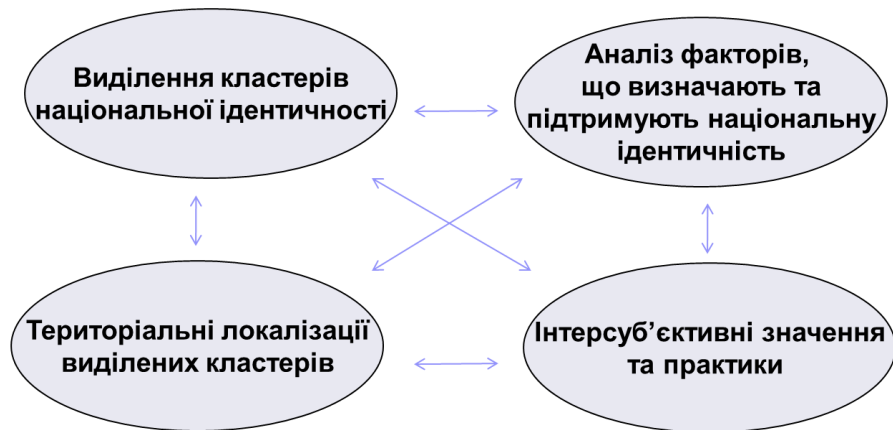

Рис. 1. Концептуально-аналітична схема дослідження

Набір ідентитетів, пов'язаних з національною ідентичністю, та їхнє розташування у концептуальний ряд ми пропонуємо пов'язувати з пошуком траєкторії можливої соціальної ідентичності держави – «етнічної» (модель етнічної нації) чи «громадянської» (модель політичної нації). Це дозволить віднайти спільні «ідентифікаційні траєкторії», що можуть лягти в основу державотворчої політики. У виділенні індикаторів ідентифікаційних практик не слід забувати й про інтенсифікацією «глобалізаційно-локалізаційних» процесів, відповідно, індикатори досліджуваних ідентитетів розведені в два простори: простір національної ідентичності та простір позанаціональної ідентичності (див. рис. 2).

Рис. 2. Концептуальна схема ідентитетів як параметрів виділення кластерів

Комплексний характер дослідження не можливий без аналізу системи факторів, що визначатимуть ті чи інші ідентифікаційні локалізації та практики. Складність досліджуваного предмету вимагає врахування факторів різної соціальної, структурної та часової локалізації. Концептуально це визначає необхідність вивчення факторів різного сутнісного змісту (подієві, символічні, об'єктивні, суб'єктивні, структурні, соціально-психологічні та ін.) як на мікро- так і макро рівнях.

Мікро рівень (особистий соціальний досвід):

- ✓ досвід міграції за межі України
- ✓ туристичні практики
- ✓ історія сім'ї
- ✓ належність до покоління
- ✓ соціальне самопочуття

Мезо - та Макрорівень:

- ✓ інформаційні потоки
- ✓ релігія
- ✓ системи цінностей
- ✓ освіта
- ✓ символічне маркування простору
- ✓ історичні фактори
- ✓ спосіб життя громад
- ✓ соціально-економічні фактори
- ✓ соціально-політичні фактори

Рис. 3. Концептуальна схема факторів формування та відтворення національної ідентичності

Плюралізація ідентичностей та проблема визначення суб'єктно-об'єктних образів «свої» та «інші», знаходить свій вираз у інтерсуб'єктивних значеннях та практиках носіїв різних ансамблів ідентичностей. Інтерсуб'єктивність, згідно з феноменологічною традицією, виступає як спільність сприйняття і розуміння світу багатьма індивідами. В свою чергу, сформовані в процесі соціалізації інтерсуб'єктивні значення відтворюються в практиках різноманітних сфер життєдіяльності індивіда і можуть проявлятися як соціальні репрезентації щодо проблем державотворення тощо. Саме тому, одним із завдань дослідження є аналіз синхронно-асинхронних траєкторій трактування національно-етнічних символів та здійснення практик у розрізі виділених кластерів. Інтерсуб'єктивні значення можуть проявлятися як на когнітивному, так і на емоційному рівнях які визначають та підтримують соціальні практики (див. рис. 4).

Інтерсуб'єктивні значення	Практики (<i>поведінковий компонент</i>)		
<p>Когнітивний компонент:</p> <ul style="list-style-type: none"> - знання про культуру народу - знання про факти з історії народу - знання історії місця проживання - знання про свята (національні, релігійні, державні) - знання про інші етнічні групи - знання про стереотипи <p>Емоційний компонент:</p> <ul style="list-style-type: none"> - емоційне відношення до символічного простору культури. - емоційне відношення до фактів з історії народу - емоційне відношення до історії місця проживання - емоційне відношення до святкування офіційних та неофіційних свят - емоційне відношення до представників інших етнічних груп - емоційне відношення до існуючих етнічних стереотипів 	<p>Соціокультурні практики:</p> <ul style="list-style-type: none"> - святкування офіційних та неофіційних свят; - стиль життя та споживання; - символічне навантаження повсякденності (одяг, аксесуари) - соціалізаційні практики - соціокультурна взаємодія 	<p>Соціально-економічні практики:</p> <ul style="list-style-type: none"> - формування економічних відносин; - ведення економічної діяльності; - ведення переговорів 	<p>Соціально-політичні практики:</p> <ul style="list-style-type: none"> - політичні уподобання - суспільні практики вирішення соціальних проблем (мітинги, угруповання) - дискусійні практики з представниками інших політичних уподобань

Рис.4. Концептуальна схема дослідження інтерсуб'єктивних значень та практик

Дослідивши інтерсуб'єктивні значення на когнітивному та емоційному рівнях ми зможемо зафіксувати рівень знання та ставлення виділених кластерів до національно-етнічного і державного образно-символічного простору. У сукупності з дослідженням практик це дасть змогу виділити синхронно-асинхронні траєкторії між кластерами на феноменологічному рівні.

Попередньо, стосовно предмету і завдань дослідження можна сформулювати наступні **гіпотези**:

- можна припустити, що у профілях ідентитетів жителів Сходу, Півночі та Центру України домінуватимуть ідентитети “громадянського” спрямування, а для жителів Півдня та Заходу - етнічно-національні. Основними факторами, які визначатимуть розподіл “моделей ідентичностей” на території України будуть:
 - на рівні формування - інформаційно-політичне поле, система цінностей, способи життя громад;
 - на рівні підтримки - символічне наповнення локального соціального простору.
- асинхронність інтерсуб’єктивних значень ідентичностей буде проявлятися лише на емоційному рівні, оскільки репрезентуватиме сконструйовану реальність
- конфронтація населення України з причини поліваріантності ідентичностей є малоімовірною. Основний бар’єр - високий рівень асимільованості сімей.
- ідеологічна дезінтеграція населення є ймовірною за умови інтенсифікації дискурсу “розколу України” в соціально-інформаційному просторі, оскільки конструктивний компонент ідентичності буде яскраво виявлятися у інтерсуб’єктивних значеннях та практиках прочитання.
- синхронізація інтерсуб’єктивних значень ідентичностей та практик, які можуть стати базою єдиної національної стратегії країни, існує на рівні символів громадянської ідентичності.

Складність предмету та концептуальної схеми дослідження визначатиме структуру **методики дослідження**.

Методологічна база в руслі інтегративного підходу задає необхідність інформації як кількісного так і якісного характеру, що вимагатиме застосування складного комплексу **методів збору та методів аналізу соціологічної інформації**:

Методи збору інформації	Методи аналізу інформації
<ul style="list-style-type: none">■ метод напівформалізованого соціологічного інтерв’ю;■ картографія;■ спостереження;■ метод глибинних інтерв’ю;■ експертне опитування.	<ul style="list-style-type: none">■ методи описової та аналітичної статистики;■ семіотичний аналіз;■ історіографічний аналіз територій;■ кабінетний аналіз вторинної інформації.

Стосовно **обґрунтування вибірових сукупностей та процедур їхнього формування** на різних етапах дослідження, вважаємо за доцільне зробити акцент на

двох основних моментах: по-перше, відповідно до необхідності деталізованого аналізу локалізації виділених кластерів та територіальних відмінностей ідентифікаційних практик, дизайн-схема вибірки для масових опитувань повинна забезпечувати репрезентативність на рівні областей; по-друге, для аналітичного перехрещення мікро- та макрорівнів досліджуваного предмету, обґрунтування теоретичної вибірки для збору даних методом глибинних інтерв'ю повинно виходити з типології виділених кластерів національних ідентичностей.

Подальші дослідження на базі запропонованої теоретико-методологічної моделі, на нашу думку, варто будувати по моніторинговій схемі, оскільки сам предмет дослідження передбачає динаміку в часі.

Використана література:

1. *Костенко Н.* Продукування і легітимація культурних ідентичностей [Текст] // *Культура - суспільство - особистість : курс лекцій: Навчальний посібник / НАН України, Ін-т соціології НАН України, Вища школа соціології ; За ред. Л. Скокової.* - Київ : [s. n.], 2006. С. 50-80. - ISBN 966-02-3891-6
2. *Сміт Е.* Національна ідентичність [Електронний ресурс] / Е.Сміт / Пер. з англ. П. Таращука. – К.: Основи, 1994. – 224 с. - ISBN 5-7707-7050-3 / Режим доступу: <http://litopys.org.ua/smith/smi08.htm>
3. *Ручка А.О.* Соціокультурні ідентичності в контексті глобалізаційних перетворень. [Текст] // *Культура - суспільство - особистість : курс лекцій: Навчальний посібник / НАН України, Ін-т соціології НАН України, Вища школа соціології ; За ред. Л. Скокової.* - Київ : [s. n.], 2006. С. 7-47. - ISBN 966-02-3891-6
4. *Глотов Б.* Культурно-цивілізаційний вибір українського народу [Текст] : монографія / Б. Б. Глотов, Д. В. Вітер ; Акад. мистецтв України, Інститут культурології акад. мистецтв України. - К. : [s. n.], 2009. - 319 с. - ISBN 978-966-452-016-1
5. *Моль А.* Социодинамика культуры [Текст] : пер. с фр. / А. Моль; Вступ. ст., ред. и прим. Б.В. Бирюкова, Р.Х. Запирова, С.Н. Плотникова. - 2-е изд., стереотип. - Москва : КомКнига, 2005. - 416 с. - ISBN 5-484-00001-7
6. *Панина Н.В.* Избранные труды по социологии: в трех томах. - Том I. Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональная этика/ Сост., ред., вступ. статья Е.И.Головахи. - К.: Факт, 2008. - 472 с.